

TÜRK-YUNAN NÜFUS MÜBADELESİ VE DEVLETİN MÜBADİL ROMANLARA İLİŞKİN SÖYLEM VE POLİTİKALARI*

Nurşen GÜRBOĞA**

ÖZET

Bu çalışma, 1923 Nüfus Mübadelesi ile Yunanistan'dan Türkiye'ye gelen Romanlara ilişkin olarak devletin izlediği iskân ve denetim politikalarını incelemektedir. Devlet, gayri Türk unsurlardan sayılan mübadil Romanları üretken nüfus sorununun çözümünde, tarımsal işgücü, zanaatkâr ve nitelsiz emek gücü olarak kabul etmiştir. Öte yandan devlet, Romanları etnik/ırksal kökenleri gereği ahlaki, sosyal ve iktisadi değerlere aykırı şekilde yaşayan bir topluluk olarak damgalamış, bu nedenle Romanları etno-kültürel düzeyde Türklüğe dâhil edecek asimilasyoncu politikalar izlememiştir. Bunun yerine, bu toplulukları çeşitli gözetim ve denetim mekanizmalarıyla kontrol altında tutmaya çalışmıştır.

Anahtar Kelimeler: 1923 Nüfus Mübadelesi, Roman, Çingene, Yurttaşlık, İskân, Dışlama.

ABSTRACT

THE TURKISH-GREEK POPULATION EXCHANGE AND THE STATE'S DISCOURSE AND POLICIES TOWARDS THE EXCHANGED ROMA PEOPLE

This study explores the settlement and surveillance policies of the state towards the Roma people who came from Greece under the 1923 Population Exchange Agreement. The study argues that the state accepted the exchanged Roma deemed to be Muslim non-Turk, as the source of agricultural labor power, artisans and unskilled laborers, in order to resolve the problem of productive population deficit. On the other hand, the state stigmatized the Roma people as a community living antithetical to the moral, social and economic values, due to their very ethnic/racial origins. Therefore, the state did not follow assimilationist policies to embody the Roma people into the Turkish community at the ethno-cultural level. Instead of this, the state tried to stake in these communities through various surveillance and control mechanisms.

* Bu makalenin ilk ve daha kısa hâli şu kaynakta yayımlanmıştır: Nurşen Gürboğa, "1923 Nüfus Mübadelesi ve Mübadil Romanlara Yönelik İskân ve Denetim Politikaları", *Toplumsal Tarihi*, No. 263, Kasım 2015, s. 36-43.

** Yrd. Doç. Dr., Marmara Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler Bölümü (ngurboga@marmara.edu.tr)

Keywords: *1923 Population Exchange, Roma People, Gypsies, Citizenship, Settlement, Exclusion.*

Giriş

Lozan görüşmeleri kapsamında Türk ve Yunan heyetlerinin 30 Ocak 1923'te imzaladığı Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi'ne İlişkin Sözleşme ve Protokol'le İstanbul Rumları ve Batı Trakya Müslümanları haricinde Türkiye topraklarında yerleşmiş Rum Ortodoks dinine mensup Türk uyrukları ile Yunanistan topraklarında yerleşmiş Müslüman Yunan uyruklarının zorunlu mübadelesine karar verildi (Arı, 1995: 1).

Rumların göçünün başladığı 1922 sonları ile nüfus mübadelesinin büyük ölçüde tamamlandığı 1924 sonları arasında yaklaşık 400.000 Yunan uyruklu Müslüman ile 1.200.000 Anadolu Rumu yaşadıkları toprakları terk ederek yeni yurtlarına yerleştirildiler. Mübadeleye tabi tutulan nüfusun tespitinde ana ölçüt din olduğu için her iki ülke de dinsel azınlıklarından kurtularak homojen bir nüfusa dayalı ulus inşası projelerinde yol aldılar (Aktar, 2010: 17-22). Böylece dinsel çeşitliliğe dayalı Osmanlı Millet Sistemi her iki ülkede de etnik-dinsel türdeşliğe dayalı ulus projesi kapsamında tasfiye edildi. Öte yandan, mübadil nüfus arasında gittikleri ülkenin egemen etnik-kültürel topluluğu dışında kalan topluluklar da yer aldı. Örneğin Yunanistan'a Türkçe konuşan Karamanlı Ortodokslar göç ederken, Türkiye'ye de Rumca, Arnavutça, Ladino, Bulgarcanın yanı sıra Ulah, Slav ve Roman dilleri konuşan çeşitli Müslüman topluluklar göç etti (Tsitselikis: 2005, 345). Mübadele sonrası, her iki ülkenin nüfusu dinsel açıdan türdeşleşirken, etnik ve kültürel özellikleri itibarıyla daha da çeşitlendiler.

1923 Nüfus Mübadelesi nüfusun türdeşleşmesi ve ulus inşası sürecinde önemli bir halka olmakla beraber, yeterli olmadı. Siyasi kadroları bekleyen iki temel sorun devam etmekteydi. Bu sorunlardan biri Mübadele sonrasında etnik ve dinsel çeşitliliği devam eden Anadolu nüfusunu Türk kimliğine dayalı ulus inşası sürecine katmaktı. İttihat ve Terakki iktidarı Anadolu'nun gayrimüslim halklarını Balkan Savaşları'yla başlayan ve I. Dünya Savaşı süresince şiddetlenen kovma, tehcir ve katliamlara dayalı nüfus mühendisliğiyle büyük ölçüde azaltmıştı (Dündar, 2008). Geride kalan Rumların bir kısmı Milli Mücadele'nin son evresinde, kalanlar ise 1923 Nüfus Mübadelesi ile birlikte Anadolu'yu terk ettiler. Mübadele, Anadolu nüfusunu dinsel olarak türdeşleştirmekle beraber etnik ve kültürel türdeşliği sağlayamamıştı.

Diğer sorun ise, savaşlar, katliamlar ve göçlerle azalan nüfusun niceliksel ve niteliksel olarak iyileştirilmesi ve üretici hale getirilmesiydi. Mübadele, Cumhuriyet'in siyasi kadrolarının karşı karşıya kaldığı büyük nüfus açığını ve üretken nüfus sorununu çözememişti. Tam tersine, kentli zanaatkâr, tüccar ve işçi unsurlarıyla beraber Anadolu'yu terk eden Rumlara karşılık gelenler, çoğu tarımsal üretici ve köylü olmak üzere, gidenlerin ancak üçte biriydi. Nüfusun, hem inşa edilecek ulusal kütlenin hem de iktisadi zenginliğin ana kuvveti olması nedeniyle bir an önce niteliksel ve niceliksel olarak iyileştirilmesi gerekiyordu. Bu noktada Yunanistan'dan gelen Mübadiller, ulus inşası ve iktisadi refah için önemli bir unsur olmakla beraber yeterli değildi.

Mübadillerin bir an evvel üretici konuma getirilmesi ve içlerindeki gayri Türk addedilen unsurların asimilasyonu gerekliydi. Gayri Türk unsurlardan sayılan mübadil Romanlar ise üretken nüfus sorununun çözümünde, tarımsal işgücü, zanaatkâr ve niteliksiz emek gücü olarak katkı sunabilirlerdi. Öte yandan devlet, Romanları ahlaki, sosyal ve iktisadi değerlere aykırı yaşayan bir topluluk olarak damgalamaya devam etmiş, bu toplulukları ulus inşasına ve toplumsal yaşama makbul ya da müstakbel yurttaşlar olarak katmak yerine çeşitli gözetim ve denetim mekanizmalarıyla kontrol altında tutmaya çalışmıştır. Bu çalışmada, devletin Mübadele ve sonrasında Romanlara yönelik gözetim ve denetim mekanizmalarının izini süreceğiz.

Nüfus Sorunu ve Üretken Bir Unsur Olarak Mübadil Romanların Kabulü

Mübadele anlaşması, zorunlu göçe tabi toplulukları din ölçütüne göre belirlediği için Yunanistan uyruklu Müslüman Romanlar da Mübadeleye tabi tutuldular. Türkiye, Müslüman Romanların Mübadeleye tabi tutulmasına herhangi bir itirazda bulunmamış görünmektedir. Mübadele sürecinde Türkiye'ye kabulleri uygun görülmeyen ve Mübadele dışı bırakılan gayri Türk Müslüman unsurlar olmasına rağmen, Romanlar bu gruplardan biri olmadı.¹ Örneğin Türkiye, Epir bölgesinde yaşayan ve Tsamides olarak adlandırılan Müslümanları, Makedonya'nın dağlık bölgelerinde yaşayan ve kendilerini Arnavut kökenli gösteren bazı grupları ve Milli Mücadele karşıtı Çerkezleri Mübadele dışında bıraktı (Tsitselikis, 2005: 349). TBMM'de Arnavutlar ve Rumca konuşan Giritliler gibi gayri Türk addedilen

¹ Özellikle Arnavutların ve Rumca konuşan toplulukların Mübadele ile Türkiye'ye getirilmesine ilişkin TBMM'de yapılan tartışmalar için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt 9, İçtima Senesi 2, Devre II, (Ankara, TBMM Meclis Matbaası, 1975): 85, 92; Cilt 10, İçtima Senesi 2, Devre II, (Ankara, TBMM Meclis Matbaası, 1975): 28, 62.

unsurların kabulü ve iskânı hararetli tartışmalara konu olmuşsa da, Romanlara ilişkin herhangi bir itiraz yine yükselmedi. Tek istisna, Zonguldak Mebusu Halid Bey'in 27 Ekim 1924'te Mübadele İmar ve İskân Vekâleti'ne "Rumca konuşan Kıptilerin" Zonguldak'a gönderilme nedenlerini sormasıydı.² Sivas Mebusu Halis Turgut Bey de Sivas'a sevk edilen Kayalar muhacirleri arasında "Türk'ten gayri Kıptiler de vardır. Bunlar niçin getirilmiştir? Bilmiyorum." diyerek Kayalar Mübadillerinin sorunları ile konuşmasına devam etmişti.³

Romanların Mübadele dışı bırakılmaması ya da Arnavutlar, Pomaklar, Boşnaklar gibi gayri Türk sayılan diğer Mübadil topluluklar kadar Meclis'te tartışma konusu olmamasının nedenlerinden biri Romanların bu topluluklar gibi belirli bir siyasal coğrafya, ulus ya da milli kimlikle özdeşleşmiş görülmemesiydi (Çağaptay, 2002: 218-241; Ülker, 2010: 1-58). Romanlar, hemen tüm Balkan coğrafyasına dağılmış, birlikte yaşadıkları egemen toplumun dil ve kültürüne aşına unsurlardı. Osmanlı Devleti her ne kadar Romanları etnik bir topluluk saymışsa da, bu toplulukların coğrafi dağılımı, özdeşleştikleri milli bir kimlik, coğrafya ve ulusal hareketin olmaması, ulus inşasıyla meşgul yeni siyasal kadroların gözünde onları siyasal bir tehdit olmaktan çıkarıyordu.

Romanların kabulünü kolaylaştıran bir diğer unsur, Cumhuriyet'in kurucu kadroları için Romanların tanıdık bir unsur olmasıydı. Balkan kökenli siyasal seçkinler, Balkanlar'ın Müslüman göçmenlerini ev sahibi unsurlar olarak görüyorlardı (Erder, 2016: 124). Mübadele ile Türkiye'ye gelen Selanikli Romanların Mustafa Kemal Atatürk'le hemşehrilik bağlarını vurgulamaları ve Atatürk'ü bir kurtarıcı olarak görmeleri bu bağlamda değerlendirilebilir (Kolukırcık, 2006b). Balkanların Roman toplulukları 14. yüzyılda hemen tüm Balkan coğrafyasına dağılmış, göçerler, zanaatkârlar, kent yoksulları ve köylüler olarak Balkan halklarının bir parçası olmuşlardı. (Marushiakova-Popov, 2006: 14-24; Halliday, 1922: 169; Barany, 2002:9). 19. yüzyılda diğer Avrupa ülkeleriyle kıyaslandığında en geniş Roman nüfusu Osmanlı Balkanlarında, özellikle de Rumeli vilayetinde yaşıyordu (Çelik, 2003: 164; Halliday, 1922: 64). Bu topluluklar Osmanlı idaresine girdikleri 14. yüzyıldan, İmparatorluğun Balkanlardaki varlığının son bulunduğu yakın bir zamana kadar da Osmanlı tebaası olmaya devam etmişlerdi.

Balkan Romanlarının Osmanlı topraklarına göçü ve iskânı da yeni bir olgu değildi. Romanlar, 1923 Nüfus Mübadelesi öncesinde Osmanlı Devleti tarafından

² TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: 9, İçtima: 49 (Ankara: TBMM Meclis Matbaası, 1975): 74.

³ TBMM Zabıt Ceridesi, Devre: II, Cilt: 10, İçtima: 2 (Ankara: TBMM Meclis Matbaası, 1975): 34.

Balkan göçlerinin bir parçası olarak kabul ve iskân edilmişlerdi. Özellikle Balkanlar'da ulus devletlerin kuruluşuyla beraber Romanya, Bulgaristan, Arnavutluk ve diğer bölgelerden gelen Müslüman muhacirler arasında Roman göçmenler de yer almıştı (Zachos, 2011: 28). Osmanlı Devleti 19. yüzyıl boyunca Roman göçmenlerin sınırlardan girişini ve içerdeki hareketliliğini düzenlemeye girişmiş, bir yandan da İstanbul'da ve çeşitli şehirlerde yeni "Çingene mahalleleri" kurarak gelenleri iskân etmişti (Çelik, 2013: 585). Örneğin 1892 yılında Bursa'da iskân edilmiş olan 40 hanelik Rumelili Roman muhacirin oluşturduğu mahalleye "Davud Dede" adı verilmiş, mahalle için bir imam ve muhtar mührü istenmişti.⁴ Benzer şekilde İttihat ve Terakki yönetimi Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı süresince Balkanlar'dan kaçan Müslüman Romanları kabul etmiş, 1917 yılı sonlarında ise devam eden yoğun göçü durdurmaya yönelik girişimlerde bulunmuştu (Dündar, 2001: 126-127).

1923 Nüfus Mübadelesi'ne gelindiğinde Cumhuriyet seçkinleri hali hazırda Osmanlı Devleti'nin yüzyıllarca yönettiği ve ulusal hareketlerle özdeşleşmemiş bir topluluğu yeni kurulmakta olan ülkeye kabul etmekte bir sakınca görmediler. Siyasal seçkinlerin Romanları kabul etmesindeki tarihsel nedenlerin yanı sıra, belirleyici neden, ülkede yaşanan nüfus buhranı ve üretici nüfusa duyulan ihtiyaçtı. Mübadil Romanların sayısal olarak nüfusa katkısını tespit etmek mümkün olmamakla beraber, çoğunun Makedonya ve Selanik'in tarımsal üreticileri arasından geldiğini söyleyebiliriz. (Marushiakova ve Popov, 2012). Roman ailelerin Selanik gibi önemli bir tarım ve ticaret bölgesinde ortakçı ya da mevsimlik işçi olarak geçimlerini sağlaması, toprak sahibi olmaktan çok tarım emekçisi olduklarını göstermektedir (Marushiakova-Popov, 2006: 75-76; Zachos, 2011: 23-66; Arslan, 2010: 110). Selanik, Drama, Kavala gibi merkezler, tarımsal ürün çeşitliliği ve deniz ve demiryollarıyla dünya pazarlarıyla bütünleşme özelliklerinden dolayı, ticari tarımın hızla yaygınlaştığı bir bölge olarak 19. yüzyılda öne çıkmıştı. Selanik vilayetinde üzüm ve ipek kozasından sonra en fazla ekilen sanayi mahsulü tütündü. Özellikle Drama, Sarışaban, Kavala ve Praveşte 19. yüzyılın ikinci yarısında tütün üretimi, işlemesi ve ticaretinde öne çıkmışlardı (Dıgıroğlu, 2014: 302-359). Romanların bölgedeki iktisadi dönüşümle beraber ticarileşen tarımsal üretime emek gücü olarak katılmışlardı.

Nitekim, Mübadillerin tasfiye edilecek malları, hakları ve çıkarlarını tespit etmek üzere düzenlenen tasfiye taleplerinde "Kıpti" olarak kaydedilen ve Selanik, Siroz ve Drama'dan gelen 305 hane reisinin kayıtları mübadil Romanların yerleşik tarımsal üreticiler olduğunu göstermektedir. Tasfiye taleplerine göre,

⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), DH-MKT-1997/20, 13 Safer 1310 (6 Eylül 1892) Bu belgeden beni haberdar ettiği için Elçin Arabacı'ya teşekkür ederim.

kayıtlı Romanların yaklaşık % 80'i köylerde doğmuş, % 70'i ise köylerde tarımsal üreticiler olarak hayatlarını kazanmaya devam etmişlerdir.⁵ Belgelerde hane reislerinin meslekleri bölgedeki tarımsal ürün çeşitliliğine uygun olarak çiftçi, rençper, amele, tütün ziraatçısı, tütün amelesi, orakçı, ipekçi, bağcı olarak kayıtlara geçmiştir. Köylü hane reislerinin küçük bir kısmı ise tarımın yanı sıra demircilik, kalaycılık, saraçlık ve sepetçilik gibi çeşitli zanaatlarla geçimlerini sağlamaktaydı.⁶

Mübadil Romanlar arasında şehirli nüfus da yer almaktaydı. Selanik, Drama, Siroz, Kavala, Yanya gibi şehirlerin merkez ve kazalarında Romanların yaşadıkları mahalleler, Romanların kent halkının bir parçası olduğunu doğrulamaktadır (Ginio, 2004: 122-129, Halliday, 1922: 167; Çelik, 2013: 593). Nitekim tasfiye taleplerinde % 30 civarında hane halkının kentlerde yaşadığını göstermektedir. Ancak şehirlerde yaşayan hane reisleri de geçimlerini ağırlıklı olarak tarımsal faaliyetlerden sağlıyorlardı. Bu hane reislerinin bir kısmı tütün ve ipek ziraatıyla uğraştıkları gibi, demir ve kalay işçiliği, saraçlık, çalgıcılık, cambazlık, arabacılık, sepetçilik gibi zanaatlardan ve gündelikçilik, amelelik, hamallık gibi vasıfsız işlerden geçiniyorlardı.⁷ Kentlerde yaşayan Romanların bir kısmı da tütün fabrikaları ve imalathanelerinde işçi olarak çalışıyorlardı.⁸ Kent merkezlerinde yaşayan Romanların mevsimlik döngülere göre tarım işçiliği, sebzeçilik, fabrika işçiliği, zanaatkârlık, seyyar satıcılık, boyacılık, hamallık gibi çeşitli işleri birleştirerek geçimlerini sağladıkları söylenebilir (Özbaskıcı, 2015).

Romanların 1923 Mübadelesi'nde kabul ve iskânını cazip kılan bir diğer unsur da, çoğunun yerleşik olmasıydı. Gerek Balkanlar'da, gerekse Doğu Avrupa'da devletler Roman topluluklarının yerleşik hayata geçirilmesinde önemli rol oynamışlardır (Barany, 2002: 11). Benzer şekilde Osmanlı Devleti'nin de göçer toplulukları iskân çabaları yerleşikliği artırmıştır. Ancak Balkanlar'da özellikle 18. yüzyıl sonları ve 19. yüzyıl boyunca tarımın ticarileşmesi, çiftliklerin yaygınlaşması ve sanayileşme, Roman topluluklarının emek piyasasına eklenmelerini ve yerleşik hayatın yaygınlaşmasını sağlamıştır (Maruskiakova-Popov, 2006: 43-81). Örneğin, Osmanlı Devleti'nin kaybettiği Balkan topraklarından Siroz'a göç eden Romanlar bu-

⁵305 hane reisine ait tasfiye taleplerinde için bkz. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri (BCA), 130 16 13 2 Fon Kodu altında dosyalanmış belge serisi.

⁶ A.g.k.

⁷ A.g.k.

⁸ BCA, Fon Kodu: 272 0000 12 44 68 16, Tarih: 31.03.1925; Fon Kodu: 272 00 00 11 21 10318, Tarih: 01.02.1925.

radaki çiftliklere yerleşerek ortakçı ya da işçi olarak tarımsal işgücüne katılmışlardır. Bir kısmı ise, mevsimlik işçi olarak çiftliklere yakın yerlere yerleşmiş, bir yandan da sepet öreerek, kereste toplayarak hayatlarını kazanmıştır (Zachos, 2011: 28).

Kuşkusuz gelen mübadil Romanlar arasında göçebe/gezginci unsurlar da vardı. Örneğin, 1924 yılı başlarında Drama'dan İstanbul'a gelen 31 mübadil Roman aile çadırlarda yaşadıklarını, hayvan cambazlığı ile geçindiklerini, bu nedenle Edirne ya da Çatalca'ya gönderilmek istediklerini bildiriyorlardı.⁹ 1925 yılında Dâhiliye Vekâleti ile yerel idareler arasındaki yazışmalardan Trabzon, Malatya, Erzincan ve Diyarbakır vilayetlerine de gezginci mübadil Romanların iskân edildikleri anlaşılmaktadır.¹⁰ Romanlar, tarımsal ürünlerin yetiştirilmesi ve işlenmesinde uzmanlaşmış emekçiler, zanaatkârlar ve işçiler olarak Cumhuriyet'in kurucu kadroları için cazip bir işgücü kaynağıydı. Hükümet, çeşitli asayiş sorunlarının kaynağı olarak gördüğü gezginci topluluklardan farklı olarak yerleşik hayat süren mübadil Romanları daha az kuşkuyla karşılamıştır.

Nitekim Cumhuriyet kadroları üretken nüfus sorununu çözmek için Bulgaristan, Arnavutluk, Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya'yla yapılan çeşitli anlaşmalarla Romanların da yer aldığı Müslüman göçmenleri ülkeye kabul etmeye devam etmiştir (Ülker, 2010: 13-14; Kirişçi, 2000:1-22; Atabay, 2012: 60-72, Babuş, 2006: 131-132, 256). Romanlar arasında özellikle yerleşik ve üretken unsurlarının yurttaşlığa kabulünün teşvik edildiğini de söyleyebiliriz. Örneğin, Türkiye'nin Sofya Büyükelçisi "Bulgar Çingenelerinden Türklüğe temmesül etmiş olan bir kısmının memleketimize kabulü"nü istemekteydi. Büyükelçiye göre, "Çingenelerin hiç olmazsa burada (ehliperde) denilen ve şehirlerde sakin olup Türkçe konuşan kısmının da memlekete kabul ve hicrete teşvik ederek Protestan propagandasından kurtarmak" çok isabetli olacaktı.¹¹

1926 İskân Kanunu'nun 2. maddesi, Romanları yerleşik ya da gezginci ayrımı yapmaksızın yurttaşlığa alınmayacaklar arasında saymıştır. Hükümet bu yasaya rağmen, sınırı yasa dışı yollarla aşan gezginci topluluklar da dahil bu toplulukları kabul etmeye dönük esnek çözümler aramıştır.¹² Örneğin, 1932 yılında Bulgaristan'dan İstanbul'a gelen ve buradan da Tokat'a giden bir grup gezginci Roman, jandarma tarafından yakalandıktan sonra sınır dışı edilmek yerine

⁹ BCA, Fon Kodu: 0272 000 11 17 76 12, Tarih: 11.02.1924.

¹⁰ BCA, Fon Kodu:272 0000 14 76 33,1 Tarih: 03.08.1924; Fon Kodu: 272 0000 14 77 36 9.4, Tarih: 31.08.1925.

¹¹ BCA, Fon Kodu: 030 10 00 241 639, Tarih: 17.06.1933.

¹² *TBMM. Zabıt Ceridesi*, Cilt 25, Devre 2, İçtima Senesi III (Ankara: TBMM. Matbaası): 649.

alikonulmuştur. Tokat Valisi, Dâhiliye Vekâleti'ne gönderdiği yazıda “ecnebi kıbtî taifesi”nin 1926 İskân Kanunu'na göre “sınır dışı edilmesi gerektiği halde hükümetin izlediği muhacir siyasetine sui tesir icra etmesi noktasında” haklarında yapılacak işlemi sormaktaydı.¹³ Benzer yazışmalar sınırları izinsiz geçen Romanların istisna olmadığını ve 1926 İskân Kanunu'nun esnek uygulandığını göstermektedir.¹⁴

Nitekim, 1926 İskan Kanunu'nun “Çingenerin” yurttaşlığa alınmayacağına ilişkin hükmü, 1934 İskan Kanunu'nun 4. maddesinde “göçebe Çingener” olarak değiştirilmiş, böylece yerleşik Romanların yurttaşlığa kabulüne imkan sağlanmıştır.¹⁵ Yasa, Romanlara ilişkin yurttaşlığa kabul ve sınır politikasını gezgincilik/yerleşiklik ayırımına ve bu bağlamda da üretkenlik sorununa dayandırıyordu. Hükümet, 1934 İskân Kanunu'na Çingenerin tamamının vatandaşlığa kabul edilmemesini teklif etmişse de, yasa taslağını hazırlayan encümen bunun gezginci Çingenerle sınırlandırılmasında yarar görmüştü. Encümene göre, Balkanlar'da, özellikle Bulgaristan'da yaşayan Müslüman Çingenerler Türkçeden başka dil bilmiyorlardı. Yanı sıra, Bulgar hükümeti Çingene olmayan Müslüman grupları da siyasi haklar vermemek amacıyla “Çingene” olarak adlandırmıştı. Encümen, “Çingene denilen bu çalışkan insanlar”ın hayvancılık, ziraat ve ziraat sanatları işlerinde çok ileride oldukları, bin bir işkenceye rağmen Türklüklerini bırakmadıkları” ve Türklükleriyle iftihar ettiklerini belirttikten sonra bunlardan “oturucu olanların alınması ve yalnızca gezginci olanların alınmaması”nı daha yararlı görmüştü.¹⁶ Böylece Romanların Türkçe bilmeleri, Müslüman olmaları ve yerleşik köylü ya da kentli unsurlar olmaları yurttaşlığa kabul için yeterli bulunmuştu.

Özetlemek gerekirse, iki savaş arası dönemde çeşitli Avrupa devletlerinin “Çingene karşıtı” göç ve sınır politikalarına karşın (About, 2015: 68-75), Türkiye bu toplulukların Mübadele ve sonrası göçler kapsamında Türkiye'ye gelmesine ilişkin esnek ve kabul edici bir politika izlemiştir. Gerek Mübadele sürecinde gerekse sonrasında Balkanlar'dan Türkiye'ye göç eden Romanlar nüfusun üretken kapasite-

¹³ BCA, Fon Kodu: 272 00 12 63 190 4, Tarih: 21.02.1933.

¹⁴ A.g.k.

¹⁵ 1934 yılı İskan Kanunu için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre IV, Cilt 23, İçtima 3 (Ankara: TBMM Matbaası): 142.

¹⁶ Mazbatanın ilgili bölümü için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre IV, Cilt 23, İçtima 3: 9; Hükümet teklifi için bkz.: 21.

sini artıracak, itaatkâr ve uyumlu yerleşikler oldukları sürece merkezi hükümet tarafından kabul gördüler. Gelenler arasında gezginci topluluklar olsa da, iskân ve asayiş önlemleri hükümete bu “sızıntıyı” idare edebilme imkânı tanıyordu.

Ulus İnşası ve Gayri Türk Mübadillerin İskânında İzlenen Esaslar

Cumhuriyet’in kurucu kadrolarının önünde duran acil sorunlardan biri Mübadilleri bir an evvel üretken kılacak ve aralarındaki gayri Türk unsurları Türk kültürüne ve diline asimile edecek bir iskân politikası oluşturmaktı. Bu doğrultuda hazırlanan mevzuatın ilki, 17 Temmuz 1923 tarihinde “30 kânunusani 1923 tarihinde Lozan’da Yunan murahhaslarıyla yapılan mukavele mucibince tanzim olunan Talimatnamenin Mer’iyete vâzı hakkında Kararname” adıyla yürürlüğe konuldu (Ülker, 2010: 24-27). Talimatname’nin 25. maddesi Mübadilleri üretici kılacak düzenlemeler içeriyordu. Buna göre Mübadiller geldikleri yerin coğrafi özelliklerine ve üretim becerilerine göre çiftçi, bağcı, tütüncü, zanaatkâr olarak tasnif edilecek ve uygun iskân bölgelerine dağıtılacaklardı.¹⁷ Talimatname, iskân sürecinde izlenecek esasları iktisadi ölçütlerin yanı sıra, Mübadillerin etnik ve sınıfsal konumlarına göre de tanzim etmişti. Talimatname’nin 17. maddesine göre servet sahibi olup da hükümetten yardım talep etmeyenler, “Türk iseler” serbest bırakılacak ve kendi imkânlarıyla memlekette yerleşeceklerdi. 18. maddeye göre ise “Gayri Türk olanlar” hükümetin göstereceği yerlerde iskânı kabule mecbur olup uymayanlar sınır dışı edileceklerdi. 19. madde de muhtaç muhacirlerin hükümetin göstereceği yerlerde iskâna mecbur olduklarını, aksi halde muhaceret haklarından mahrum olacaklarını belirtiyordu. Bu maddeler, servet sahibi ve Türk sayılan unsurlara iskân sürecinde hareket serbestliği tanırken, yoksullar ve gayri Türkler gibi siyasal, sosyal veya iktisadi açıdan tehlikeli toplulukları mecburi iskâna tabi tutuyordu.

Talimatname, gayri Türk Mübadillerin hükümetin gösterdiği yerlerde iskân mecburiyetiyle asimilasyonunu da hedefliyordu. Talimatname’nin 29. maddesine göre “Hangi ırk ve milliyete mensup olurlarsa olsun lisan ve âdatın tehalüfü medeni ve içtimai terakkiyatın en çetin mâniî bulunduğu daima nazarı dikkatte bulundurulacak herhangi bir Türk kasaba veya köyünde lisan ve âdeti başka diğer bir ırka mensup muhacirinin miktarı yüzde yirmiye asla tecavüz etmeyecektir.”¹⁸ Bu

¹⁷ 30 Kanunusani 1923 Tarihinde Lozan’da Yunan Murahhaslariyle Yapılan Mukavele Mucibince Tanzim Olunan Talimatnamenin Mer’iyete Vâzı Hakkında Kararname”. Düstur III. Tertip (4) 110. <http://ua.mfa.gov.tr/>. [Bundan sonra 1923 Talimatnamesi olarak geçecek]

¹⁸ A.g.k.

madde, İttihat ve Terakki iktidarının Müslüman gayri Türk unsurlara uyguladığı serpiştirerek iskân yoluyla asimile etme politikasının açık bir uzantısıydı (Dündar, 2001). Talimatname'nin 30. maddesi ise Mübadillerin coğrafi ve iktisadi koşulların yanı sıra sanatları ve ırkları itibariyle iskân edileceklerini belirtiyor, böylece Mübadillerin üretim becerileri ve etnik kökenlerinin iskân sürecinde dikkate alınacağını tekrarlıyordu.¹⁹

1923 talimatnamesinin ilgili maddeleri Mübadillerin geldikleri yerlerdeki toplumsal tabakalaşma düzenini köylülük ve kentlilik ekseninde korumayı hedefliyordu. Bir başka deyişle Mübadiller, köylüler ve kentliler olarak iki büyük gruba ayrılmış, köylüler tarımsal üretimin yoğun olduğu kırsal alanlara, zanaatkâr, tüccar ve işçi gibi kentli unsurlar ise kent ve kasabalara yerleştirileceklerdi. Talimatname, toplumsal tabakalaşmanın ikinci eksenini oluşturan etnik tabakalaşmayı ise korumak yerine, Müslüman gayri Türk Mübadilleri Türk nüfusu arasına “karıştırarak” iskân yoluyla Türk kimliği lehine çözmek istiyordu (Erder, 2016: 78-83). Böylece sosyal ve sınıfsal farklılıkların korunduğu, ancak gayri Türk unsurların Türkleştirilerek dâhil edildiği yekpare bir ulus inşa edilebilecekti.

1923 yılı sonlarında Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti Teşkilat Kanunu'na ilişkin Meclis'teki tartışmalar, hükümetin sadece Mübadilleri değil, önceden göçle gelmiş muhacir toplulukları da iskân yoluyla asimile etmeyi amaçladığını gösteriyor. Kanun'un 10. maddesi Vekâlet'e Mübadele öncesinde iskân edilmiş muhacirlerin hal ve sanatlarına göre gerekli görülen yerlere nakil ve iskânı yetkisi tanıyordu. Maddeyle ilgili tartışmalarda hâlihazırda iskân edilmiş ve üretken faaliyetler içinde olan muhacirlerin yer değiştirmesinin yaratacağı sıkıntılar dile getirilmişti. Ancak Aksaray mebusu Besim (Atalay) Bey “...memleketin bir yerine bir ananeye, bir dile malik ahaliyi toplamanın belasını, felaketini tattık arkadaşlar. Orası tehlikeye maruz olduğu vakit oranın ahali her şeyini toplayarak Sivas'a kadar kaçtı. Bugün oralarda Türk'ün kaniyle kurtulduktan sonra tekrar oraya akın ediyor ve yerleşiyorlar” diyerek söz konusu maddenin yerinde olduğunu savunmuştu. Tartışmanın devamında Saruhan Mebusu Abidin Bey bu türden kaygıların dikkate alınarak bu maddenin hazırlandığını, ancak bunun Meclis'te açıkça ortaya konulmasından da rahatsız olduğunu belirtmişti.²⁰ Meclis tartışmasında da görüldüğü üzere, gayri Türk göçmenler Müslüman olsalar dahi devlete sadakat ve topluma aidiyet noktasında güvenilirmez bulunuyordu. 10. madde, Vekâlet'e, aynı yerde yoğunlaşan bu toplulukları da dağıtarak asimile etme imkânı tanıyordu.

¹⁹ A.g.k.

²⁰ *TBMM Zabıt Ceridesi*, Cilt 3, Devre: II, İçtima: 48: 216.

Mübadillerin üretken kılınması ve gayri Türk unsurların asimilasyonuna yönelik iskân politikası Mübadele başlamadan önce şekillenmişti. 1923 yılı sonlarında başlayan Mübadele, 1924 yılının Aralık ayında büyük ölçüde tamamlandı. Mübadiller iskân sürecinde yaşanan birçok aksaklığa rağmen geldikleri yörenin iktisadi coğrafyası, iklim koşulları, üretim becerileri ve mesleklerinin yanı sıra, iskân bölgelerinde Rumlar'dan kalan terk edilmiş malların miktarına göre Ege, Trakya, Marmara Karadeniz, İç Anadolu ve Doğu Akdeniz bölgelerine dağıtıldılar. İskân bölgeleri arasında Rum yerleşiminin ağırlıklı olduğu bölgeler olarak Ege ve Marmara yoğun göç aldı (Arı, 1995: 52-54). Gelen Mübadillerin iskânında kentli köylü ayırımına dayalı sosyal tabakalaşma büyük ölçüde korundu. Gayri Türk Mübadillerin Türk sakinler arasına karıştırmaya dönük asimilasyoncu bir iskân politikasının başarıyla uygulandığı tartışmalı olsa da,²¹ hükümetin Mübadil ve muhacirlerin iskân edildikleri yerlerdeki etnik dağılımlarını dikkatle kontrol ettiği söylenebilir.

Örneğin, hükümet Mübadelenin hemen öncesinde vilayetlere gönderdiği bir kararnamede vilayetlerde yerleşik Boşnak ve Arnavut muhacirlerin sayılarını, yerleşim yerlerinin dökümünü ve iskân edilebilecek muhacirlerin miktarını istemişti. 1924 yılı ortalarında ise İzmir Bornova'da yerleşik Arnavutların iç bölgelere gönderilmesine karar verilmişti. Gayri Türk muhacirlerin özellikle güvenlik açısından hassas sayılan Ege ve Trakya yerine iç bölgelere iskânına özen gösterilmiş, aynı iskân politikası Kafkas muhacirlere de uygulanmıştı. Benzer şekilde hükümet, iskân bölgelerindeki tüm muhacir ve Mübadillerin etnik kökenleri ve yerli halk arasındaki oranlarını tespite yönelik cetveller istemişti (Ülker, 2010: 29-32). 17 Şubat 1924'te düzenlenen bu cetvellerden birinde, Samsun Havza'da Mübadiller ile Balkan ülkelerinden ve doğu vilayetlerinden gelip iskân edilen ve edilmeyen muhacirler, Türk ve Boşnak kategorisi altında tasnif edilmişti.²² Benzer cetveller daha sonraki yıllarda da hazırlandı. Ayaş, Polatlı ve Nallıhan'ın mahalle ve köylerinde yerleşik olan

²¹ 1924 yılı sonlarında Meclis'te Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti'ne yönelik eleştirilerden, gayri Türk Mübadillerin güvenlik açısından sakıncalı bulunan sahil bölgelerine topluklar halinde yerleştirildikleri görülmektedir. Bunun nedenlerinden biri Türklüğün hangi ölçütlere göre tanımlanacağına dair farklı görüşlerin yer alması olabilir. Mahmut Celal Bey, Türkçe konuşmayan Giritlilerin Yunanlılara düşmanlığını ve Türk'ten farklı bir şey olduklarını ifade etmemelerini Türklük için yeterli bulduğunu ve Giritlilerin adalara yerleştirilmesinde siyasi ve idari bir sakınca görmediğini söylemiştir. Mustafa Necati Bey de Yanyalıları Arnavut kabul etmediklerini beyan ederek, Arnavutların getirildiği eleştirisine itiraz etmiştir. Gayri Türk unsurların güvenlik açısından sakıncalı bölgelere yerleştirildiği eleştirileri için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: II, Cilt: 9, İçtima: 49: 85 ve 92 ve *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: II, Cilt: 10, İçtima: 2: 28. Bu eleştirilere yanıtlar için bkz. *TBMM Zabıt Ceridesi*, Devre: II, Cilt: 10, İçtima: 2: 54 ve 62.

²² BCA, Fon Kodu: 272 00 00 11 17 77 6 2, Tarih: 17.02.1924.

nüfusa ilişkin 1926 ve 1927 yıllarında hazırlanan cetveller, Kıpti, Boşnak, Bulgar, Romanyalı, Alevi, Kürt, Tatar ve Türk nüfusunun yüzdelerini veriyordu.²³ Gayri Türk unsurların yüzdelerini veren nüfus cetvelleri, hükümetin bu unsurların nüfus içindeki dağılımlarını dikkatle takip ettiğini göstermektedir.

Hükümet, Mübadillerin iç göçünü engellemeye yönelik yeni önlemler de aldı. İskân yerlerini çeşitli nedenlerle beğenmeyen Mübadillerin bir kısmı, geçim ve yaşam koşullarıyla uyumlu yeni yerler aramaya yönelmiş, bu yönelim önemli bir iç göç dalgası yaratmıştı (Arı, 1995: 155-158). İç göç dalgası, Mübadilleri üretken kılma ve gayri Türk unsurları asimile etme hedeflerini kesintiye uğratabilirdi. Hükümet, başlangıçta gayri Türk Mübadillere ve servet sahibi olmayanlara yönelik iskân mecburiyeti ve dolaşım kısıtlamalarını, 1924 yılında tüm muhacir ve Mübadilleri kapsamak üzere genişletti (İskan Tarihçesi, 1932: 37; Arı, 1995: 155; Ülker, 2010: 30-31). Mübadillerin hareketliliğini kısıtlamaya ve firarlarını engellemeye yönelik tedbirlerin bir kısmı mübadil Romanlara özgüydü. Örneğin, 1925 yılı Temmuz ayında valiler ve iskân müfettişleriyle yapılan toplantıda, “muhacirleri mahalli müretteplerinde tespit etmenin haiz olduğu iktisadi, inzibati ve idari faideler nazarı dikkate alınarak bunların firarlarına meydan verilmeyerek firarilerin iadesi” ve “mübadil Kıptilerin iskânları”na karar verilmişti (İskan Tarihçesi, 1932: 58-59). Şeyh Sait İsyamı'nın bastırılmasından sonra, 28 Ekim 1925 tarihli, 675 numaralı Mecburi İskân Kanunu ile Türkiye'ye gelen ve daha sonra gelecek olan Mübadil, muhacir, mülteciler ile iskân edilen aşiretler beş sene süresince kendilerine gösterilen iskân mahallerinde oturmaya mecbur tutuldular (İskan Tarihçesi, 1932: 65-66).

“Ehl-i Fesâd” ile “Unsur-ı Nâfi” Arasında Romanlara İlişkin Söylem ve Politikalar

Siyasal seçkinler, erken Cumhuriyet döneminde mübadil Romanlara yönelik etnik temelli bir iskân ve asimilasyon politikası izlemediler. Bunun göstergelerinden biri, Mübadil Romanların Türk nüfusun yoğun yaşadığı yerleşim birimlerine haneler halinde serpiştirilmek yerine, büyük topluluklar halinde, üretim becerilerine göre hemen tüm iskân bölgelerine dağıtılmalarıdır. Çoğunluğu köylü olan Romanlar öncelikle Ege, Marmara, Trakya ve Karadeniz gibi tarımsal üretimin ve tütüncülün yoğun olduğu bölgelere iskân edildiler. İzmir, Kocaeli, Samsun, Bursa, Edirne, Manisa, Muğla mübadil Romanların dağıtıldığı önemli tarımsal merkezlerdi (Aşkın, 2011: 5; Kolukırcık, 2006a: 2-4). Romanlar, Trabzon, Gümüşhane, Malatya,

²³ BCA, Fon Kodu: 272 00 00 65 6 51, Tarih: 08.08.1926; Fon Kodu: 272 00 00 65 6 54, Tarih: 23.03.1927; Fon Kodu: 272 00 00 65 6 5 6, Tarih: 10.05.1927.

Erzincan, Diyarbakır gibi Karadeniz ve Doğu Anadolu vilayetlerine de gönderildiler.²⁴ Hükümet, Romanları geldikleri köy ve kazaya göre geniş gruplar halinde iskân etti. Örneğin, 55 hane 235 nüfus Sirozlu tütün işçisi önce Gelibolu'ya ardından tütün atölyelerinde çalışmak üzere İzmit'e, 132 hane Dramalı kalaycı Samsun'a, 51 hane Kavalalı tütüncü Tokat'a, Dramalı 31 hane at cambazı Edirne-Çatalca'ya, Yanya'dan 46 nüfus Roman Zonguldak'a, 146 nüfus Goloslu Roman ise Mersin'e gönderildi.²⁵

Diğer Mübadiller gibi Romanların da tarımsal üreticileri kıra, zanaatkâr, işçi, emekçi kesimler ise kentlere yerleştirilmiştir. Hükümet, kentli unsurların tarımsal üretime geçme, bir anlamda köylüleşme taleplerini hoş karşılamamış, iki tabaka arasındaki geçişliliğe izin vermemiştir. Örneğin İzmit'in Kozluk mahallesine topluca yerleşmiş 60 hane Sirozlu Roman, yoksul oldukları gerekçesiyle Kocaeli'nde Ağaspan Çiftliği arazisinin dağıtımından pay almak istemişlerdi. Kocaeli Valisi ise Dâhiliye Vekâleti'ne 28 Ocak 1926'da gönderdiği yazıda Kıpti ailelerden erkeklerin hamallıkla, kadınlarının ise tütün mağazalarında çalışarak geçindikleri, tarımla ilişkisi olmayanlara arazi verilmesi durumunda ziraatla geçinenlere yeterince arazi dağıtılamayacağını belirtmişti. Dâhiliye Vekâleti bunun üzerine Romanların taleplerini reddetti.²⁶

Siyasal seçkinler Romanları üretken nüfus açığını kapatacak bir emek kaynağı olarak görmesine karşın, Türklüğe asimile edilecek topluluklardan biri olarak görmemiştir. Romanların asimilasyoncu iskân politikasının dışında tutulmasının nedeni ise Türklüğün etno-kültürel düzeyde her topluluğa açık tutulmamasıdır. Mesut Yeğen'in deyişiyle, "Türklük Türk olmayanlarca olunabilir bir hal" olsa da "bütün Türk olmayanların olabileceği bir hal de değildir" (Yeğen, 2002: 209). Müslüman Romanlar Türk dili ve kültürüne dâhil olmayı isteseler bile devlet tarafından Türklüğe kabul edilmesi arzulanan gruplardan biri olmadılar. Müslümanlık, Türklüğe girişin anahtarı olsa da yeterli koşulu değildi. Romanlar Müslüman olmalarına rağmen, Türklüğün tanımlandığı üç eşmerkezli bölge içinde gayri Müslimlerin yerleştirildiği teritoryal yurttaşlık bölgesine yakın bir yere konumlandırılmışlardır. Bir başka deyişle hükümetin mübadil Romanları, gayri Türk Müslüman topluluklar gibi asimilasyon yoluyla merkezdeki etnik çekirdeğe

²⁴ BCA, Fon Kodu: 272 00 00 14 76 33 6 1, Tarih: 3.8.1924; Fon Kodu: 272 0000 12 44 68 16, Tarih: 31.03.1925; Fon Kodu: 272 0000 12 45 73 7, Tarih: 18.06.1925.

²⁵ BCA, Fon Kodu: 272 00 00 11 21 103 18, Tarih: 01.02.1925; Fon Kodu: 0272 000 11 17 76 12, Tarih: 11.02.1924; Fon Kodu: 272 00 00 11 17 73 18 2/4/5/6/7, Tarih: 25.01.1924.; Fon Kodu: 272 0000 11 19 91 2 1, Tarih: 11.08.1924; Fon Kodu: 272 00 00 11 1774 25 1/2, Tarih: 31.01.1924.

²⁶ BCA, Fon Kodu: 272 00 00 12 47 88 21 1, Tarih: 18.01.1926.

doğru yakınlaştırmak yönünde bir çabası olmamıştır.

Cumhuriyet kadrolarının Romanları etno-kültürel düzeyde Türklüğe dahil etmeyi istememesinin en önemli nedeni, bu kadroların devletin Romanlara ilişkin tarihsel deneyimlerini, söylem ve pratiklerini devralmalarıdır. Devlet, hem Osmanlı döneminde hem de erken Cumhuriyet döneminde Romanlara yönelik ayrımcı politikalar ve pratiklerle, Roman kimliğini inşa etmiş ve toplumun dışlayıcı ve damgalayıcı kavrayışını şekillendirmiştir. Devletin Romanları dini, ahlaki, toplumsal, yasal ve iktisadi normlara uymayan, suç işlemeye meyilli, devlet ve toplum düzenini tehdit eden unsurlar olarak tanımlaması, bu toplulukları toplumsal hiyerarşinin en altına konumlamış, diğer topluluklarla da arasında kalın sınırlar çizmiştir (Karlıdağ ve Marsh, 2008: 146; Çelik 2003: 161-182).

Osmanlı Devleti, Romanların damgalanma sürecine aktif olarak katılmıştır. Osmanlı idaresinde yüzyıllarca yaşamış Romanların devletle ve toplumla ilişkileri kuşkusuz zamana, bölgeye ve bu toplulukların yaşam ve geçim biçimlerine göre çeşitlilik göstermiştir. Bu ilişki Romanların çeşitli ahlaki, dinsel ve kültürel yaftalarla damgalanması ve dışlanmasını içerdiği gibi, uzlaşmaları ve belirli sınırlar içinde birlikte yaşamayı da içermiştir. Bu ilişki bir anlamda hem şüphe ve düşmanlık, hem de karşılıklı ihtiyaç ilişkisi olarak tanımlanabilir. Romanlar kendi aralarındaki dinsel, dilsel, kabilesel, mesleki, yaşam biçimi ve bölgesel farklılıklarına ve birlikte yaşadıkları toplumlarla bir dizi benzerliklerine rağmen, hem devlet hem de toplum tarafından aşağı bir kavim olarak damgalanmışlardır (Çelik, 2013: 578-79; Çelik, 2003: 163).

Romanların toplumun geri kalanından farklı ve aşağı bir statüde konumlandırılmasında Osmanlı Devleti'nin bu topluluklara ilişkin idari, adli ve mali düzenlemelerinin önemli payı vardır. Osmanlı Devleti, çok erken bir dönemden itibaren bu toplulukların statülerini Millet Sistemine göre değil, "Kıpti" kategorisi altında ayrıca düzenlemiş, böylece Romanları etnik bir kategori olarak inşa etmiştir (Çelik, 2003: 167-171). Romanlara yönelik çeşitli kanunnameler, vergi kayıtları, mahkeme sicilleri ve 19. yüzyıl nüfus sayımları bu toplulukların Millet Sisteminin dışında, özel düzenlemelere tabi bir topluluk olarak ele alındığını gösteren kanıtlarla doludur (Çelik, 2003: 164; Çelik, 2013: 595. Ginio, 2004:123-124). Devlet, bu topluluklardan 18. yüzyıl sonuna kadar askeri güç olarak yararlı olsa da, askeri sınıfın bir parçası kılmamıştır (Halliday: 170-171, Marushiakova- Popov: 32 ve 41, Barany: 90) Romanlardan orduda sınırlı bir şekilde yararlanma, yerel idarecilerin bu grupların vereceği zararın sağlayacakları faydadan daha çok olacağına duydukları inançla ilişkiliydi (Ginio, 2004: 135). Romanlara yönelik vergi uygulamaları da

Millet Sisteminin dışında tutulduklarını gösteren örnekler sunar (Ginio, 2004: 118-132, Marushiakova-Popov: 31).

Osmanlı yöneticilerinin özellikle Romanlar arasındaki gezginci/göçebe gruplara yönelik tanımlamaları yerleşik toplumların göçebelere ilişkin derin şüphe ve düşmanlıklarını yansıtır. Gezginci Romanlar yerel idareciler ve yerleşik toplum tarafından gayri ahlaki ve gayri dini bir yaşam süren, geçtikleri mahallere zarar veren, asayiş ve düzeni tehdit eden gruplar olarak görülüyordu. Osmanlı idarecileri bu toplulukları “ehl-i fesâd”, “fisk-u fücûr”, “kavm-i şenâat” olarak tanımlamış ve çeşitli asayiş düzenlemeleri ve zorunlu iskânla kontrol altına almaya çalışmıştır. Devletin gezginci/göçer Romanları etkin bir şekilde vergilendirememesi, bu toplulukları sadece asayiş sorunu değil, aynı zamanda devlet gelirlerine katkı sunmayan, avare topluluklar olarak da damgalamasına yol açmıştı. Ancak söz konusu damgalamalar gezginci/göçer gruplarla sınırlı değildi. Gerek devlet gerekse toplum katında Romanların fuhuş, cinayet, serserilik, hırsızlık, sahtecilik, avarelik, yağma ve karmaşayla özdeşleştirilmesi yaygındı. Romanların dinsiz ya da sözde dindar olduklarına ilişkin yaygın kuşku, onların dini cemaatler tarafından da dışlanmasına yol açmıştı. Bu topluluklara atfedilen açgözlülük, hilekârlık, hasislik gibi olumsuz ahlaki tutum ve davranışlar, kadınlara atfedilen gayri ahlaki cinsel tutumlar, müzisyenlik, dans, eğlence, cellâtlık gibi toplumsal statüleri düşük meslekler, Romanları sapkın ve tehlikeli topluluklar olarak damgalıyordu (Ginio, 2004: 127-139; Çelik, 2003: 161-179; Çelik, 2013: 581-592).

Tıpkı Osmanlı idarecileri gibi, Osmanlı toplumu da Romanları şüphe ve mesafeyle karşılamış ve aralarına almamıştır. Romanlar, kent ve kasabaların çeperinde kendilerine ait mahallelerde ya da kasabaların dışında çadırlarda ve derme çatma kulübelerde diğer topluluklarla karışmadan yaşamışlardır (Halliday: 167-169, Barany: 85). Bu topluklar, mensup oldukları dini cemaatlerin mahallelerinde de kabul görmemiştir. Kıpti mahallelerinden, İstanbul örneğinde olduğu gibi, şehrin iç mahallelerine doğru bir hareketlenme önemli gerilimlere yol açıyor ve yeniden dışlanıyorlardı (Çelik, 2003: 173). Bazen de kentlerden tümüyle atılıyorlardı. Romanlar, 18. yüzyılda Selanik şehrinde olduğu gibi, yoksullarla aynı mahallede buluşturabiliyordu. Bu durumlarda bile bu toplulukları diğer yoksullardan ayıran iç sınırlar ya da “Çingene menzilleri” vardı (Ginio, 2004: 134-135).

19. yüzyıl ortalarından itibaren Osmanlı bürokrasisi Romanların inançlarını, yaşam biçimlerini ve yasal statülerini islah etmeye girişmiştir. Nüfusun zenginlik ve refah kaynağı olarak görülmesiyle birlikte Romanlar da dini eğitim veya çalış-

tırma/iş yoluyla “ıslah” edilerek faydalı bir unsur haline getirilebilecek beşeri sermaye olarak görülmeye başlandı (Çelik, 2013). İttihat ve Terakki yönetimi de bu ıslah geleneğini sürdürmüş, bir yandan gezginci ve göçebe Romanları iskân etmeye uğraşırken, diğer yandan da 1917 yılında hazırladığı “Kıpti Talimatnamesi” ile gezginci Romanların fabrika ve imalathane gibi askeri müesseselerde sıkı bir denetim altında çalıştırılmalarına karar vermişti. Öte yandan, 1918 yılında Bakanlar Kurulu’na sunulan Aşâir ve Muhacirîn Kanun Taslağı’nın 3. maddesinde, fahişe, kumarbaz, dilenci, anarşist, casus ve Çingenelerin sınırlardan içeri alınmayacağı belirtilmiş, böylece Romanlar istenmeyen unsurlar olarak bir kez daha damgalanmıştır (Dündar, 2001: 127-129). Osmanlı Devleti’nin Romanlara yönelik tanımlamaları kargaşa çıkaran “ehl-i fesâd” topluluklardan, beşeri bir kaynak olarak yararlanılabilecek “unsur-ı nâfi”ye dönüşmeye başlamışsa da, devlet, söz konusu toplulukları idari ve asayiş noktasında bir tehdit olarak görmeye devam etmiş, bu toplulukları damgalayan söylemleri ve uygulamaları Cumhuriyet kadrolarına devretmiştir.

“Aslen ve Neslen ve Irkan ve Ruhen Kıpti Olmak”: Cumhuriyet Bürokrasisinin Mübadil Romanlara İlişkin Ayrımcı Söylem ve Uygulamaları

Cumhuriyet kadroları da reformist Osmanlı bürokrasisi gibi Romanları önemli bir beşeri kaynak olarak kabul etmiştir. Ancak aynı kadrolar Romanların ulus inşasının bir harcı ve toplumun bir parçası olmasında istekli davranmamışlardır. Kuşkusuz bunda Cumhuriyet kadrolarının Osmanlı bürokrasisinin Romanlara yönelik damgalayıcı, ayrımcı ve dışlayıcı söylem ve pratiklerini devralması önemlidir. Cumhuriyet kadroları da Osmanlı bürokrasisi gibi, Romanları ortak kültürel özellikler ve davranışsal örüntülere sahip ve bu niteliklerinden dolayı toplumun geri kalanından aşağı bir kavim ya da etnik topluluk olarak damgalamaya devam etmiştir. Devlet bürokrasisinin mübadil Romanların iskânı sırasında izlediği ayrımcı pratikler ve söylemler göz önüne alındığında Romanların Türk ulus inşasında ne makbul, ne de müstakbel yurttaşlar olarak görüldüğü söylenebilir.

Aşağıda ayrıntılarıyla tartışacağımız gibi, merkezi hükümet mübadil Romanların iskânı sürecinde ve sonrasında asimilasyoncu bir politika izlememiş, yer değişikliği taleplerini şüpheyle karşılamış, ilgili yasal düzenlemeler yoluyla mümkün olduğunca buldukları yerlerde tutulmaları, yerlerini izinsiz terk edenlerin iskân mahalline geri getirilmelerini, gezginci toplulukların ise birkaç aileye bölünerek köy ve kasabalara serpiştirilmelerini yerel idarelerden istemiştir. Yerel idareler ise mübadil Romanların iskân yeri değişikliği taleplerini genellikle olumlu karşılamış, bazen bu toplulukları iktisaden verimsiz, çalışmaya gönülsüz ve asayiş problemleri yaratan güvenilmez unsurlar olarak tanımlayıp, başka yerlere

nakillerini istemiş, bazen de firar etmelerine göz yummuştur. Gerçekte, merkezi iktidar da yerel idareler de Romanları toplumun ahlaki, sosyal ve iktisadi düzenine “seciyeleri” gereği aykırı yaşayan, tam da bu nedenle idare edilmeleri güç topluluklar olduğu inancını paylaşmaktadırlar. Bu inanç doğrultusunda merkezi hükümet bu toplulukların hareketini kısıtlayıp oldukları yerlerde denetim altında tutmaya çalışırken, yerel idareler de mümkün olduğunca bölgelerinden uzaklaştırmaya çalışmışlardır.

Mübadil Romanlara ilişkin ayrımcı ve aşağılayıcı dilin en açık ifadesini vilayetindeki muhacir Romanlardan şikâyetçi olan Gümüşhane Valisi'nin 18 Haziran 1925'te Dâhiliye Vekâleti'ne gönderdiği yazıda bulmak mümkündür. Vali, 40 hanelik bir sepetçi topluluğunun idarecilerin tüm çabalarına rağmen ziraat ve sanatla meşgul olamadıklarını ve üretici olamayacaklarını bildiriyordu. Vali, sadece dans ve müzikle vakit geçiren, “aslen ve neslen ve ırkan ve ruhen kıbtı muhacirler”in ancak ticari ve iktisadi faaliyetlerin yoğun olduğu ve “el ve ayak hizmeti geçebilen” büyük şehirlerde bulunabileceklerini düşünüyordu. Nitekim Vali, sepetçi topluluğun İzmit'e gitmek üzere Gümüşhane'den Trabzon'a hareketine izin vermişti.²⁷ Gümüşhane Valisi'nin söylemi, Romanların kendilerine özgü adet ve inançları, yaşam ve geçim biçimleri, tutum ve davranışları olan ve tüm bu özelliklerini genetik bir miras olarak nesilden nesle geçiren ayrı bir ırk olduğuna dair 19. yüzyılda gelişen ırksal yaklaşımları çağrıştırmaktadır. Bu yaklaşımlar, Romanları aynı zamanda meslekler hiyerarşisinin altında yer alan belirli türden üretim becerileriyle özdeşleştirir (Mayall, 2004: 126-142). Tam da bu yaklaşımlara uygun olarak Vali, Romanların tarım ve zanaat gibi beceri, sabır, meşakkat, disiplin ve yerleşiklik gerektiren işler yerine, zihinsel beceri gerektirmeyen vasıfsız bedensel işler yapabileceklerini belirtir. Vali, böylece, Romanları geçim ve yaşam biçimleri, üretim becerileri, ruh halleri ve genleriyle uyumlu aşağı bir ırk olarak tanımlar.

Gümüşhane Valisi'nin iş ve çalışma ile ilgili söylemi Cumhuriyet kadrolarının iş ve çalışmaya sadece iktisadi değil, aynı zamanda ahlaki bir değer de yüklediğini göstermektedir. Romanlarla özdeşleştirilen tembellik, başıboş dolaşma, kolay yoldan geçinme, müzik ve dans gibi makbul olmayan meslekleri icra etme bu toplulukların ahlaki düşkünlüğünün de bir göstergesi olarak kabul edilmiştir. Çalışmak sadece ahlaklı olmak değil, aynı zamanda topluma katılmanın, onun bir parçası olmanın da yoluydu (Özbek, 2008). Tembellikle damgalanan mübadil Romanlar ise Türk toplumuna dâhil edilebilecek müstakbel yurttaşlar olarak görülmedi.

²⁷ BCA, Fon Kodu: 272 0000 12 45 73 7, Tarih: 18.06.1925.

Gümüşhane Valisi'nin mübadil Romanlara ilişkin ırkçı söylemi tekil bir örnek değildir. Dâhiliye Vekâleti 1925 yılında vilayetlerdeki mübadil Romanların kış mevsiminden önce uygun yerlerde iskânlarını valiliklere tebliğ etmişti. Bu valilerden gelen yanıtlar, Gümüşhane Valisi'nin yaklaşımının yerel bürokrasi tarafından paylaşıldığını göstermektedir. Valilerin Romanların seciyeleri gereği tarımsal üretici olmadıklarını öne çıkarmalarının nedeni, Mübadillerin bir an önce üretime katılmalarını hedefleyen Dâhiliye Vekâleti'ni ikna ederek Romanları vilayetlerinden uzaklaştırmaktı.

Örneğin, Malatya Valisi 30 Haziran 1925 tarihli yazışmasında, Erzincan ve Kemaliye'nin "Kıpti muhacirlerini" tümüyle Malatya'ya gönderdiklerini, yeniden 60 nüfus Kıpti Mübadilin şehre gönderildiğini belirtiyor, üretici olmayan ve işleri zor sağlanan Kıpti muhacirler için ne yapılacağını soruyordu.²⁸ Vali, 9 Temmuz tarihli bir başka yazısında ise, özellikle gezginci Romanların vilayet idaresi için sorun teşkil ettiğinden yakınmaktaydı. Vali, Erzincan ve Kemaliye'den Malatya'ya gönderilen toplam 490 nüfus mübadil Kıpti'den merkeze bağlı mahallerde iskân edilenlerin "araziye katiyen el sürmedikleri" gibi, gösterilen haneleri de boş bırakarak hepsinin bir hanede toplandıklarını söylüyordu. Bu topluluk, iskân haklarından feragat ederek gezgincilik yapmak üzere hükümetten serbest bırakılmalarını, aksi halde işlerinin karşılanmasını "manidar" bir şekilde diretiyorlardı. Vali, bu nüfusun dışında ayrıca, Malatya vilayet merkezinde bulunan 145 kişinin de ısrarla ziraat ya da işe yaklaşmadıklarını iddia ediyordu. Sonbahar için ziraat mevsiminin geçtiğini bildiren Vali, tüm girişimlerine rağmen Kıptileri üretken kılamadıklarından dolayı, bunların Malatya'da üretken olamayacaklarına kanaat getirmiş, gelecek kış aylarında hayatlarını devam ettirmelerinin zor olacağından Dâhiliye Vekâleti'nden Kıptiler hakkında bir an evvel bir karar verilmesini rica ediyordu.²⁹

Trabzon Valisi de mübadil Romanları çalışmaya gönülsüz, güvenilmez ve yerel idarecilerin sundukları işe ve malzemeyi suiistimal eden topluluklar olarak tanımlıyor ve şehirden uzaklaştırmaya çalışıyordu. Vali, Dâhiliye Vekâleti'ne gönderdiği 15 Mart 1925 tarihli yazıda, şehirdeki Kıpti muhacirleri çeşitli girişimlerle bir araya getirip işe alıştırmanın ümitsiz bir teşebbüs olduğundan bahsediyordu. Hayatlarını göçebelikle ve dilencilikle sağlayan Kıptiler kendilerine verilen malzemeyi satarak yerel idarecilerin güvenini kaybetmiş, bir kısmı da karadan kaçarak şehri terk etmişlerdi. Vali, vilayetteki Kıptilerin İzmit'e sevklerini

²⁸ BCA, Fon Kodu: 272 00 00 14 76 33 6 1, Tarih: 03.08.1924.

²⁹ A.g.k.

talep ediyordu.³⁰ Vali, benzer şikâyetlere 29 Temmuz 1925 tarihli bir başka yazısında da devam etmişti. Mübadil Kıptiler önceki yıl kendilerine hane ve dükkân verildiği halde geçinemeyeceklerinden bahisle mütemadiyen sızlanıyor ve İzmir, Samsun ve Giresun vilayetlerine gitmek istediklerini bildiriyorlardı.³¹

Dâhiliye Vekâletinin, Trabzon ve Gümüşhane valilerinin yanı sıra, Diyarbakır ve Erzincan valilerine gönderdiği yazıdan, başka vilayet idarelerinin de benzer gerekçeler ile mübadil Romanları uzaklaştırmaya çalıştıkları anlaşılıyor. Dâhiliye Vekâleti ise Romanların hareketliliğini büyük kuşkuyla karşılıyordu. Nitekim Dâhiliye Vekili, söz konusu vilayetlerden gelen talepler karşısında “kıptilerin serbest bırakılması muvafık görülmemekte olduğundan” başka vilayetlere sevkinin uygun bulunmadığını belirtmiş, bunun yerine Roman ailelerin birkaç hane şeklinde vilayetlerin kaza merkezlerine dağıtılmasını ve haklarında Vekâletin bilgilendirilmesini istemişti.³²

Vekâlet, gayri Türk Mübadillere yönelik serpiştirerek iskân etme politikasını, sadece buldukları vilayet idarecileri tarafından üretici bulunmayan, asayiş sorunları çıkardığı iddia edilen Romanlara yönelik talep etmiştir. Romanlara yönelik serpiştirerek iskân politikası Romanların Türk dili ve kültürü içinde erimesini hedefleyen etnik temelli bir politika değil, bu unsurların yerleşikleştirilmesi ve köylüleştirmesini hedefleyen üretim, vergi ve asayiş temelli bir politikaydı. Bu anlamda mübadil Romanların serpiştirilerek iskânı, göçer ve gezginci toplulukların yerleşik hayata geçirilmesine dönük geleneksel iskân politikasının bir parçasıydı.

Ancak valilerin vilayetlerden uzaklaştırmaya çalıştıkları mübadil Romanlar yalnızca gezginci/göçer unsurlar değillerdi. Valiler, şehirli işçi emekçi kesimlerden mübadil Romanları da şehirlerinden uzaklaştırılmaya çalışmışlardır. Dolayısıyla Romanlar, gezginci yaşam ve geçim biçimiyle asayiş sorunu yarattıklarından değil, Roman oldukları için, bir başka deyişle Romanlara atfedilen kalıp yargılar nedeniyle uzaklaştırılıyorlardı.

Örneğin, tütün antrepolarında çalışan Sirozlu 132 hane tütün işçisi Roman aile 1924 yılında Gelibolu’ya gönderilmişlerdi. Topluluk, Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti’ne yazdıkları dilekçede Gelibolu’da işsiz kaldıklarından şikâyet ederek

³⁰ BCA, Fon Kodu: 272 00 00 14 77 36 9 4, Tarih: 31.08.1925.

³¹ BCA, Fon Kodu: 272 00 00 14 76 33 6 1, Tarih: 03.08.1924.

³² A.g.k.

diğer Sirozlu Mübadiller gibi İstanbul'a gönderilmeyi istemişlerdi. Gelibolu Valisi de bu mübadillerin "her an sızlanmakta olup" Gelibolu'da geçinemeyeceklerinden bir an önce İstanbul'a sevk edilmelerini talep etmişti. Vekâlet, tütün işçiliğinin yalnızca kentlerde yapılabileceğini belirterek "tütün amelesi Kıpti muhacirin" İstanbul, İzmit ve Samsun'a gönderilmesine karar vermişti. Vekâlet, Romanları tüm ailenin tek göz odada yaşayabildiği bir etnik topluluk olarak gördüğü için "Kıpti bulduklarına göre her aileye birer, nüfusu ikişer olanlara ikişer oda" tahsis edilmesini istemişti.³³ Tütün amelesi Romanların bir kısmının Gelibolu'dan İstanbul'a sevk edileceğini öğrenen İstanbul Mıntıka Müdürü ise "kıpti tütün amelelerinden bir hanenin bile İstanbul'da iskânına" durumun uygun olmadığını belirtiyordu. Müdür, ayrıca, İstanbul'a sadece emlak sahibi Mübadillerin iskân edilebileceğini hatırlatarak amele Kıptilerin sevkini durdurulmasını talep etmişti. Romanların İstanbul'a sevk edilemeyeceğini öğrenen Gelibolu Valisi, şehirde Kıpti muhacir çok fazla olduğu için tütün amelesi Kıptilerin başka bir vilayete sevk edilmesini, Gelibolu'ya ise bahçıvan muhacirlerin gönderilmesini istiyordu.³⁴

Nitekim tütün amelesi Romanlar Kocaeli vilayetine gönderildi. Kocaeli Valisi, İzmit'e yönlendirilen Roman ailelerini kabul etmekle beraber iskânlarında ayak sürüyordu. Vali, Mübadele, İmar ve İskân Vekâletine gönderdiği yazıda mesken buhranından dolayı gelenlerin bir kısmının misafirhanelere, kalanının da "ötede beride ve kısmen iki hane halkı bir odada" yerleştirildiğini, tütün antrepolarının kapalı olmasından dolayı işsizliğin yaygın olduğunu, bu koşullarda Kıptilerin sefaletle düşeceğini ve hükümete iş çıkaracağını bildiriyordu. Vali, çözüm olarak bu gruptan hamallık, süpürgecilik, eskicilik, hallaçlık ve demircilik gibi işlerle geçinenlerin ancak büyük şehirlerde iş yapabileceklerinden yol masraflarının hükümetçe karşılanarak Eskişehir ve Kütahya'ya gönderilmesini öneriyordu. Vali, aslında Romanlar arasındaki en yoksul ve seyyar unsurları şehirden uzaklaştırmaya çalışıyordu. Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti, Vali'nin bu talebini "etraflıca düşünmek gerekir" diyerek temkinli karşılamıştı. Dâhiliye Vekâleti ise "Kıpti muhacirlerin her tarafa tertip ve sevk edildiğini" söyleyerek başka bir yere sevk edilmelerini reddetti.³⁵

Kuşkusuz bu yıllarda hükümetin önceliği Mübadil ve muhacir grupların iskân edilmesi ve üretken kılınması yoluyla savaş sonrası alt üst olan sosyal ve iktisadi düzenin bir an önce kurulmasını sağlamaktı. Bu bağlamda sadece mübadil

³³ BCA, Fon Kodu: 272 00 00 11 21 103 18, Tarih: 01.02.1925.

³⁴ A.g.k.

³⁵ A.g.k.

Romanlar değil, diğer toplulukların da iç göçü yasal düzenlemelerle sınırlandırılmıştı. Ancak Dâhiliye Vekâleti'nin Romanların iskân yeri değişikliği taleplerini reddetmesi, diğer Mübadillerden farklı olarak, Romanların yaşam ve geçim biçimlerine, tutum ve davranışlarına, iş disiplini ve çalışmayla ilişkilerine atfedilen bir dizi kalıpyargıdan kaynaklıydı. Bu kalıpyargılar Romanları, hareketlilikleri kısıtlanması gereken güvenilmez unsurlar olarak damgalıyordu.

Örneğin, Ordu Valisi Dâhiliye Vekâleti'ne 10 Mart 1925'te gönderdiği yazıda Goloslu Romanlardan Celil oğlu Behlül ve Murat oğlu Cemal'in iskân yeri değişikliği talebini iletmişti. Dilekçe sahipleri, tütün fabrikalarında amelelikle geçinen 11 nüfuslu iki aile olduklarını, ancak Ordu'da tütün işçiliği olmadığı için burada geçinemediklerini belirtiyor, hükümetten herhangi bir yardım ve yol parası almadan Zonguldak veya Samsun'a yerleşmek üzere izin istiyorlardı. Dâhiliye Vekâleti gönderdiği yanıtta “iskân bölgesindeki Kıptilerin düzenlerini değiştirmeleri uygun bulunmadığı için” yerlerini terk etmelerine izin verilmediğini bildirmişti. Vekâlete göre “bunlar” aslında üretici bir duruma geçmek isteği ve hevesinde olmadıkları için her zaman “kendi seciyelerine” uygun yerlerde bulunmak istiyorlardı. Vekâlet, benzeri başvuruların kabul edilmeyeceğini ve dilekçe sahiplerine başka bir yere gitme ümidinden vazgeçerek buldukları yerde geçimlerini sağlamanın yollarına bakmalarının bildirilmesini istiyordu. Yer değişikliğine izin vermeyen Vekâlet, bununla da yetinmeyip, dilekçe sahiplerinin gözetim altında tutulmalarını da yerel idareden istemişti.³⁶

Kentlere Göç ve Bir Asayiş Sorunu olarak Firari Romanlar

Mübadil Romanların iskân mahallerini terk etmelerinin en önemli nedeni işsizlik, sosyal dışlanma ve akrabalarından ayrı düşmektir. Özellikle küçük yerleşim birimlerine iskân edilen mübadil Romanlar yerli halkın ve diğer Mübadil ve muhacir grupların düşmanca tutumlarına ve çeşitli baskılara maruz kalıyorlardı. Örneğin, Samsun'un köylerinde yerli halk tarafından baskıya uğrayan bir Roman aile kendilerine verilen tarlayı ve evi terk etmek zorunda kalmışlardı. Kalanların işleyecek tarlaları olsa bile, tohumluk ve diğer üretim malzemeleri alacak sermayeleri, ürünlerini satacak pazar ilişkileri olmadığı ve ürünleri “Çingene malı” olarak damgalandığı için seyrek nüfuslu kırsal alanlarda tutunmaları zordu (Özbaskıcı, 2015). Sadece kırsal alanlarda değil, kentlerde de mübadil Romanlar yerli halkın şikâyetlerine konu oluyorlardı. Örneğin Zonguldak'ta Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) vilayet kongrelerinde Romanlar Rumca konuştukları, oturdukları

³⁶ BCA, Fon Kodu 272 00 00 12 44 68, Tarih: 16.31.03.1925.

mahallelerde gaz tenekeleri içinde kötü kömür yakarak sokakları kirlettikleri ve kadınlarının çarşı pazarda uygunsuz kıyafetlerle dolaştıkları gerekçesiyle şikâyet edilmişlerdi.³⁷ Bu şikâyetler, Romanların kurulu toplumsal düzene aykırı olduklarına, temiz olmadıklarına ve kadınlarının gayri ahlaki davrandıklarına ilişkin yaygın kalıp yargıların bir ifadesiydi.

İskân yerlerinde tutunamayan mübadil Romanlar iş imkânlarının ve akrabalarının bulunduğu, kendilerini diğer Roman toplulukları içinde daha güvende hissedecekleri büyük yerleşim merkezlerine gidiyorlardı. İzmir, mübadil Romanların geldikleri önemli merkezlerden biriydi. Örneğin, 1932 yılında Dâhiliye Vekâleti'ne gönderdiği bir dilekçede kendisini Goloslu mübadillerden Cemal oğlu Halil olarak tanıtan bir Mübadil, yedi nüfuslu bir aile olarak Mersin'de iskân edilmelerine rağmen, sanatı olan sepetçiliğin İzmir'de iyi iş yaptığını, bu nedenle ailesiyle birlikte İzmir'e gitmek için gerekli iznin verilmesini istiyordu.³⁸ Trabzon, Sinop, Zonguldak, Bolu, Bartın, Karabük, Samsun, Bafra, İzmit, Adapazarı, Bursa, Fethiye, Çanakkale, Hayrabolu gibi çeşitli yerlere iskân edilmiş Roman aileler İzmir'de diğer mübadil ve muhacir Romanların inşa ettikleri yeni mahallelere göç ediyorlardı (Kolukırık, 2006a; Aşkın, 2011: 11). Mübadillerin İzmir'i seçmelerinde akrabalık ilişkilerinin yanı sıra eski emek ilişkileri de belirleyici oluyordu. Örneğin, Dramalı tütüncü Romanlar, Drama'da tarlalarında çalıştıkları toprak sahibi eski ağalarının çağrısıyla İzmir Bornova'daki tarlalarda çalışmak üzere buraya yerleşmişlerdi (Kolukırık, 2006b)

Romanların iskân yerlerini değiştirmeleri yukarıda değinilen çeşitli yasal kısıtlamalardan dolayı kolay değildi. İzin alamayan Romanlar, kendilerine verilen ev ve toprağı terk ederek firar ediyorlardı. Nitekim Romanların iskân mahallerini terk ederek şehirlerde dolaşmaları Dâhiliye Vekaleti'nin vilayet idarelerini uyarmasına yol açmıştı. Vekâlet, 8 Aralık 1932 tarihinde vilayetlere gönderdiği bir tebligatta Mübadele ile veya idari ve iktisadi sakıncaları azaltmak için yerleştirilen ve üretici hale getirilmeleri hedeflenen Kıptilerin iskân edildikleri yerleri terk ederek gittikleri vilayetlerde asayiş ve inzibatı ihlal ettikleri ve geldikleri yerlere iadelerinin zor olduğunu ifade ediyordu. Vekâlet, iskân yerlerini terk eden Romanlar için Mecburi İkamet Kanunu'nun daha büyük bir özenle uygulanması ve Kıptilerin firarlarına meydan verilmemesi için valilerin gerekli önlemleri almalarını istiyordu.³⁹ Dâhiliye Vekâleti'nin uyarısı bir yandan Romanların iskân yerlerini terk

³⁷ BCA, Fon Kodu: 490 100 722 471 1, Tarih: 20.04.1943.

³⁸ BCA, Fon Kodu: 272 00 12 63 190 5, Tarih: 07.03.1933.

³⁹ A.g.k.

vakalarının çokluğunu, diğer yandan da kayıtlı oldukları vilayet idarelerinin buna göz yumduğunu gösteriyordu. Zira onlar da tıpkı Dâhiliye Vekâleti gibi Romanları kentteki asayiş ve düzene bir tehdit olarak görüyor, bu tehdidi savuşturmak için de Romanların kenti terk etmelerine göz yumuyordu.

Örneğin Zonguldak Valisi 1927 yılında Dâhiliye Vekili'ne gönderdiği bir yazıda, Goloslu mübadil Romanların şehirden izinsiz ayrılarak öteye beriye dağıldıklarını, bir kısmının ise ailece İstanbul'a firar ettiklerini bildiriyor, iskânlarına tahsis edilmiş haneler hakkında yapılacak işlemi soruyordu. Dâhiliye Vekili ise hayli sert bir yanıtla Zonguldak'ta hem kara hem de denizde zabıta teşkilatı olduğu halde Goloslu Kıptilerin aileleriyle birlikte topluca kaçabilmesini "hayret verici" bulduğunu belirtiyor, firar vakasının hızla araştırılmasını ve firarilerin iade edilmesini istiyordu.⁴⁰

Firar eden Romanlar, bu sefer de yeni geldikleri vilayetlerdeki idareciler tarafından asayiş tehdit eden unsurlar olarak görülüyor ve nüfusa kayıtlı oldukları vilayetlere gönderilmek isteniyorlardı. Romanların terk ettikleri vilayetlere iadeleri valilerin gelenleri kabul etmekteki isteksizliklerinden dolayı hiç de kolay olmuyordu. Örneğin iş bulmak üzere İzmir'e kaçmış 20 hane 72 nüfus Romanın kayıtlı oldukları İstanbul ve Adapazarı'na iadeleri mümkün olamamıştı. 1932 yılı sonlarında Dâhiliye Vekâleti İzmir'de yangın yerlerinde ve açık mahallerde geceleyen ve işsiz güçsüz dolaşan Kıptilerin şehrin asayişini bozdukları gerekçesiyle sicillerinin bulunduğu şehirlere iadelerine karar vermişti. Topluluk, kayıtlı oldukları İstanbul ve Adapazarı'na gönderilmek üzere önce jandarma eşliğinde Kütahya'ya götürülmüşlerdi. Kütahya Valisi ise havaların soğuk olması ve gelenlerin barındırılması ve iaşesi için ödenek olmadığı gerekçesiyle grubu kendi imkânları ile gitmek üzere serbest bırakmıştı. Grubun Adapazarı'na varıp varmadığını bilemiyoruz, ancak İstanbul vilayetinin 9 Şubat 1933'te verdiği yanıtla göre İstanbul'a ulaşan olmamıştı.⁴¹

Benzer şekilde 146 nüfus Roman iskân yerleri olan Mersin'den İzmir'e izinsiz gitmişlerdi. İzmir vilayeti, topluluğu şehrin asayişini bozduğu gerekçesi ile 1933 yılı başlarında Mersin'e göndermişti. Mersin Valisi, 22 Ocak 1933'te Dâhiliye Vekâleti'ne yazdığı yazıda sicillerinin Mersin'de olmasına rağmen topluluğun iskânlarını beklemeksizin kendi kendilerine İzmir vilayetine gittiklerini yazarak

⁴⁰ BCA, 272 0 0 12 54 131 2, Tarih: 16.07.1927.

⁴¹ BCA, Fon Kodu: 272 00 12 63 189, Tarih:13.09.2.1933 ve Fon Kodu: 272 12 63 190 1, Tarih: 24.01.1933.

sorumluğunu hafifletmeye çalışıyordu. Vali, İzmir’den geri gönderilen Romanların şehirde iskânından da kaçınmanın yollarını arıyordu. Vali’nin gerekçesi ise Romanların İzmir’de olduğu gibi Mersin’de de asayiş ve düzeni bozacağıydı. Vali, “bu adamların iskânına tahsis edilmek üzere vilayetimizde hane mevcudu bulunmadığı ve ancak hali ve sulak bir mahalde yeniden köy inşası ile iskânları cihetine gidilebileceği, olmadığı takdirde bu Kıptiler vilayetimizin de asayiş ve inzibatını ihlal edecekleri tabi-i bulunduğundan bunlar hakkında ne muamele yapılacağını” soruyordu.⁴² Vali’nin Romanları ayrı bir köye yerleştirerek şehirden uzaklaştırmak istemesine rağmen Dâhiliye Vekâleti bu teklife sıcak bakmamıştı. Vekâlet, topluluğun birer hane şeklinde Türk köylerine dağıtılmasını, köylüler tarafından yapılacak kerpiç kulübelere yerleştirilmesini ve metruk araziden ya da meralardan arazi verilmesini istedi.⁴³

Mübadil Romanların Eşitlik Talebi: “Cumhuriyet-i Umumiye Kanunlardan Adl ve Müsavat Bekler”

Mübadil Romanların merkezi ve yerel bürokrasiye gönderdikleri dilekçeler devletle kurdukları ilişkide kendilerini nasıl tanımladıklarına ilişkin önemli ipuçları sunmaktadır. Yukarıda tartıştığımız dilekçeleri gönderen Romanlar kendilerini muhacir ya da Mübadil sıfatıyla ve Yunanistan’dan geldikleri yerlerle tanımlamışlardı. Kuşkusuz istisnalar da vardı. Örneğin, İstanbul misafirhanesinde kalan bir topluluk “bizler durmadan hicret eden otuz bir aileden mürekkep Kıpti taifesine diğer Müslüman muhacirler gibi ziraatle iştilal etmeyüb nezdimizdeki çadırlarla ikametimizi temin eden ve bütün Dramalılarca meşhud olduğu vechile hayvan canbazlığıyla temin-i maişet ederiz.” cümleleriyle kendisini Kıpti olarak tanımlamıştı.⁴⁴

Merkez ve yerel bürokrasi de söz konusu yazışmalarda “Kıpti” adını kullanmıştır. Bu yazışmaların hiç birinde “Çingene” adı kullanılmamışsa da, özellikle 1926 ve 1934 İskân Kanunlarında yurttaşlığa alınmayacaklar sıralanırken “Çingene” adı kullanılmıştır. Bu ayırım bürokrasinin “Kıpti” adını, ülkedeki tüm Roman toplulukları kapsayacak şekilde kullanırken, “Çingene” adını daha çok asayiş sorunu olarak gördüğü gezginci Romanlar için kullandığını işaret etmektedir.

⁴² A.g.k.

⁴³ A.g.k.

⁴⁴ BCA, Fon Kodu: 0272 000 11 17 76 12, Tarih: 11.02.1924.

Mübadil Romanların kendilerini diğer Mübadiller gibi geldikleri yer isimleri ve muhacir olarak tanımlamalarının en önemli amacı, bürokrasinin Romanlara attığı bir dizi kalıp yargıdan ve bunların yol açacağı ayrımcı karar ve uygulamalardan kaçınmaktı. Kavalalı mübadil Romanların Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Paşa'ya 1924 yılı başlarında gönderdikleri dilekçe bu kaçınma çabasının açık bir örneğini sunar. Dilekçe sahipleri "Tokat'a sevk olunmak istemeyen elli hane Kavala muhaciri namına Hasan Mustafa ve Hamiş Emin" adıyla dilekçeyi imzalamışlardı. İmzacılar, yol masraflarını kendileri ödeyen dokuz yüz nüfus Kavalalı muhacir olarak Samsun'a geldiklerini, ancak İskân Müdürü'nün aralarından elli haneyi "bilmedikleri bir nedenden dolayı" ayırarak Tokat'a sevk etmeye ve "birçok zengin hemşerilerini" de Samsun'da yerleştirmeye karar verdiğinden yakınıyordu. Kendilerini "senelerce cephelerde askerlik etmiş ve vatan millet uğrunda her fedakarlıktan çekinmemiş ve bu uğurda fakr u zarurete duçar olmuş zavallılar" olarak tanımlıyor, kusurları fakirlik ise çalışma azimleriyle Samsun gibi bir şehirde tutunabilecekleri vaadinde bulunuyorlardı. Bir başka ifade ile, yoksullukları Kıptiliğe atfedilen tembellikten değil, vatan uğruna askerlik yapmaktandı. Dilekçeyi yazanlar "adalet görmek ve İslam toprağına kavuşmak üzere ana toprağına" geldiklerini yazarak bu vatana ve İslam'a bağlılıklarını bildiriyorlardı. Hükümetten bekledikleri ise adalet ve eşitlikti. Dilekçe sahiplerine göre Samsun'dan gönderilme nedenleri Kıpti olarak damgalanmalarıydı. Kendi ifadeleriyle "Emsalimizle aynı muameleye tabi tutulmak hususati istihlasımız hayali Kıpti sınıfı izafe edilerek red olunuyor"du. Ayrımcılığa uğradıklarına inanan dilekçe sahipleri cümlelerini "Cumhuriyet-i umumiye kanunlardan adl ve müsavat bekler. Her halde Samsun'da iskânımıza ferman buyrulmasını arz ve niyaz ederiz." ifadesiyle bitiriyordu.⁴⁵ Böylece Cumhuriyet rejiminin meşruiyetini dayandırdığı kanunilik, eşitlik ve adalet ilkelerinin kendileri için de işletilmesini istiyorlardı. Dilekçe sahipleri Kıpti olmadıklarını kanıtlamak için bir yandan bu sıfatın İskân Müdürlüğü tarafından atfedildiğini iddia ediyor, diğer yandan da Kıptilerle ilişkilendirilen tembellik, dinsizlik, vatansızlık gibi hasletler yerine azimlilik, çalışkanlık, İslam'a bağlılık ve vatan uğruna savaşma gibi özelliklere sahip olduklarını vurguluyorlardı. Böylece Kıpti oldukları için değil, olmadıkları için diğer Mübadillerle eşit olduklarını vurguluyor ve eşit muamele görmeyi talep ediyorlardı.

Dilekçe sahipleri dilekçede kendilerini Kavalalı Mübadiller olarak tanıtmalarına rağmen, Samsun Mıntıka Müdürü, Mübadele İmar ve İskân Vekâleti'ne gönderdiği yazıda topluluğun Kıpti olduğunu, yalnızca üç beş kişinin

⁴⁵ BCA, Fon Kodu: 272 00 00 11 17 73 18 2/4/5/6/7, Tarih: 25.01.1924.

Tokat'a gitmek istemediğini, Kavalalı Kıptilerin Tokat'a sevklerine ise "hüsnü hal" ile karar verildiğini belirtmişti. Müdürlük'ten gelen yazı sonrasında Vekâlet, topluluğun Tokat'a gönderilmesine karar verdi.⁴⁶

Samsun Mıntıka Müdürlüğü'nün Kavalalı Kıpti topluluğu Tokat'a neden gönderdiği açık değildir. Ancak topluluğun Kıpti oldukları için diğer Mübadillerden ayrı tutuldukları ve Tokat'a gönderildikleri inancı, Romanların yüzyıllarca devlet ve toplum tarafından tecrübe ettikleri dışlanma ve ayrımcılığın bir sonucudur. Devlet nezdinde ayrı bir muameleye tabi tutulmamanın yolu ise Kıpti olduklarını reddetmektir. Dilekçe sahipleri kuşkusuz Kıpti kategorisinin sadece etnik bir topluluğun adı değil, aynı zamanda bu toplulukla özdeşleştirilen bir dizi olumsuz tutum, davranış ve yaşayış biçimini işaret eden bir sıfat olduğunu tarihsel deneyimleri ile son derece iyi biliyorlardı. Kıpti olmayı hem bir topluluk adı, hem de bir dizi olumsuz özelliği işaretleyen bir sıfat olarak reddediyorlardı. Böylece Kıptilere yönelik ayrımcılıktan korunmayı umuyorlardı.

Sonuç

Mübadil Romanlar, nüfusun üretken kapasitesini artıracak, itaatkâr ve uyumlu yerleşikler oldukları sürece merkezi hükümet tarafından kabul gördüler. Öte yandan mübadil Romanlar, Müslüman gayri Türk unsurlara yönelik asimilasyoncu bir iskân politikasına tabi tutulmadılar. Romanların asimilasyonun dışında tutulmalarının nedeni ise Türklüğün etno-kültürel düzeyde Romanlara açık tutulmamasıdır. Cumhuriyet kadroları da Osmanlı bürokrasisi gibi, Romanları ortak kültürel özellikler ve davranışsal örüntülere sahip ve bu niteliklerinden dolayı toplumun geri kalanından aşağı bir kavim ya da etnik topluluk olarak damgalamaya devam etti. Romanlarla özdeşleştirilen tembellek, başıboş dolaşma, kolay yoldan geçinme, bu toplulukların ahlaki düşkünlüğünün de bir göstergesi olarak kabul edilmiştir. Devlet, böylece "Kıptiliği" ahlaklaştırırken, düşük ahlakı da, son derece heterojen olan bir topluluğa hasrederek etnikleştiriyor, tam da bu noktada devlet eliyle "Kıpti" ya da "Çingene" kategorilerini bir dizi ahlaki sapmaya sahip bir etnik grup olarak inşa ediyordu. Merkezi iktidar da yerel idareler de Romanları toplumun ahlaki, sosyal ve iktisadi düzenine irksal özellikleri nedeniyle aykırı yaşayan, idare edilmesi güç topluluklar olduğu inancını paylaştılar. Tam da bu nedenden dolayı merkezi hükümet bu toplulukların hareketini kısıtlayıp oldukları yerde denetim altında tutmaya çalı-

⁴⁶ BCA, Fon Kodu: 272 00 00 11 17 73 18 1/3/ 8/, Tarih: 25.01.1924.

şırken, yerel idareler de bölgelerinden uzaklaştırmaya çalıştılar. Mübadil Romanların Türk toplumunun eşit bir üyesi, Türk milletinin unsurlarından biri olması yönündeki adalet ve eşitlik talepleri ise karşılanmadı.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA)

DH-MKT-1997/20, 13 Safer 1310 (6 Eylül 1892)

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri (BCA)

Fon Kodu:130 16 13 2-belge serisi

Fon Kodu: 272 00 00 14 76 33 6 1, Tarih: 3.8.1924.

Fon Kodu: 0272 000 11 17 76 12, Tarih: 11.02.1924.

Fon Kodu: 272 00 00 11 17 77 6 2, Tarih: 17.02.1924.

Fon Kodu: 272 00 00 11 17 73 18 2/4/5/6/7, Tarih: 25.1.1924.

Fon Kodu: 272 0000 11 19 91 2 1, Tarih: 11.08.1924.

Fon Kodu: 272 00 00 11 1774 25 1/2 , Tarih: 31.01.1924.

Fon Kodu: 272 00 00 11 17 73 18 12/3/4/5/6/7/8, Tarih: 25.1.1924.

Fon Kodu: 272 00 00 14 76 33 6 1, Tarih: 3.8.1924.

Fon Kodu: 272 0000 12 45 73 7, Tarih: 18.06.1925.

Fon Kodu: 272 0000 12 44 68 16, Tarih: 31.3.1925.

Fon Kodu: 272 00 00 11 21 103 18, Tarih: 01.02.1925.

Fon Kodu: 272 0000 14 77 36 9 4, Tarih: 31.08.1925.

Fon Kodu: 272 00 00 12 47 88 21 1, Tarih: 18.01.1926.

Fon Kodu: 272 00 00 65 6 51, Tarih: 8.8.1926.

Fon Kodu: 272 00 00 65 6 54, Tarih: 23.03.1927.

Fon Kodu: 272 00 00 65 6 5 6, Tarih: 10.05.1927.

Fon Kodu 272 0 0 12 54 131 2, Tarih: 16.7.1927.

Fon Kodu: 030 10 00 241 63 9, 15 Tarih: 17.06.1933.

Fon Kodu: 272 00 12 63 190 4, Tarih: 21.02.1933.

Fon Kodu: 272 00 12 63 190 5, Tarih: 7.3.1933.

Fon Kodu: 272 00 12 63 189, 13Tarih: 9.2.1933.

Fon Kodu: 272 12 63 190 1, Tarih: 24.1.1933.

Fon Kodu: 490 1 00 722 4711, Tarih: 20.04.1943.

TBMM Zabıt Cerideleri ve Kanunları

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 9, İçtima Senesi 2, Devre II, (Ankara, TBMM Meclis Matbaası, 1975)

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 10, İçtima Senesi 2, Devre II, (Ankara, TBMM Meclis Matbaası, 1975)

TBMM. Zabıt Ceridesi, Cilt 25, İçtima Senesi 3, Devre II (Ankara: TBMM Matbaası).

TBMM Zabıt Ceridesi, Devre IV, Cilt 23, İçtima 3 (Ankara: TBMM Matbaası)

TBMM Zabıt Ceridesi, Cilt 3, Devre: II, İçtima: 48 (Ankara: TBMM Matbaası)

“30 Kanunusani 1923 Tarihinde Lozan’da Yunan Murahhaslariyle Yapılan Mukavele Mucibince Tanzim Olunan Talimatnamenin Mer’iyete Vazı Hakkında Kararname”. Düstur III (4) 110, <http://ua.mfa.gov.tr/> .

İkincil Kaynaklar

Aktar, Ayhan (2000), *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İstanbul: İletişim Yayınları.

About, Ilsen (2015), ”Batı Avrupa’nın İki savaş Arası Sınır Rejiminde Roman Aileler”, *Toplumsal Tarih* (No. 260): 68-75.

Arı, Kemal (1995), *Büyük Mücadele, Türkiye’ye Zorunlu Göçler*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Aşkın, Umur (2011), *Küreselleşme Sürecinde Türkiye’de Yaşayan Romanların Sosyo-Ekonomik Durumları ve Beklentileri: İzmir İli Örneğinde Bir Alan Araştırması*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, T.C. Ankara Sosyal Bilimler Enstitüsü, Çalışma Ekonomisi ve Endüstri İlişkileri Anabilim Dalı.

Atabay, Mithat (2012), ”Çingene Sorunu ve 1950-1951 Yıllarında Bulgaristan’dan Çanakkale’ye Göçler”, *Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ* (No. 10): 60-72.

Arslan, İsmail (2010), *Selanik'in Gölgesinde Bir Sancak: Drama (1864-1913)*, İstanbul, Bilge Yayıncılık.

Babuş, Fikret (2006), *Osmanlı'dan Günümüze Etnik-Sosyal Politikalar çerçevesinde Türkiye'de Göç ve İskân Siyaseti ve Uygulamaları*, Ozan Yayıncılık.

Barany, Zoltan (2002), *The East European Gypsies Regime Change, Marginality and Ethnopolitics*, Cambridge: Cambridge University Press.

Çağaptay, Soner (2002), "Kemalist Dönemde Göç ve İskan Politikaları: Türk Kimliği Üzerine Bir Çalışma", *Toplum ve Bilim* (No. 93): 218-241.

Çelik, Faika (2003), "The Limits of Tolerals: The Status of Gypsies (Roma) in the Ottoman Empire", *Studies in Contemporary Islam* (No.5,1-2): 161-182.

Çelik, Faika (2013), "'Civilizing Mission' in the Late Ottoman Discourse: The Case of Gypsies", *Oriente Moderno* (No. 93): 577-597.

Dığıroğlu, Filiz (2014), "Selanik Ekonomisinde Unutulmuş Bir Alan: Tütün Üretimi, Ticareti ve Reji (1883-1912)", *Osmanlı Araştırmaları/The Journal of Ottoman Studies*, XLIII: 227-272.

Dündar, Fuat (2001), *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskan Politikası (1913-1918)*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Dündar, Fuat (2008), *Modern Türkiye'nin Şifresi İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Erder, Sema (2016), *Zorla Yerleştirmeden Yerinden Etmeye: Türkiye'de Değişen İskan Politikaları*, İstanbul: Can Yayınları, Yayınlanacak.

Halliday, W. R. (1922), "Some Notes Upon The Gypsies of Turkey", *Journal of the Gypsy Lore Society* (3. Series, No.1): 163-185.

İskan Tarihesi (1932), İstanbul: Hamit Matbaası.

Karlıdağ, Melike ve Marsh, Adrian (2008), "A Study of Research Literature Regarding Turkish Gypsies and the Question of Gypsy Identity", Edirne Roma Association, European Roma Rights Center, Helsinki Citizen's Assembly, *We are Here*

Disciriminatory Exclusion and Struggle for Rights of Roma in Turkey, İstanbul: Mart Matbacılık: 143-164.

Kirişçi, Kemal (2000), “Disaggregating Turkish Citizenship and Immigration Practices”, *Middle Eastern Studies* (No. 36: 3): 1-22.

Kolukırık, Suat (2006a), “Sosyolojik Perspektiften Türk(ıye) Çingeneleeri: İzmir Çingeneleeri Üzerine Bir Araştırma”, *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, (Cilt 3, Sayı 1): 1-24.

Kolukırık, Suat (2006b), “Geçmişin Aynasında Lozan Çingeneleeri: Göç, Hatıra, Deneyimler”, *Hacettepe Üniversitesi Sosyolojik Araştırmalar E-Dergisi*, ISSN 1304-2823.

Marushiakova, Elena-Popov, Veselin (2006), *Osmanlı İmparatorluğu’nda Çingeneleer*, çev. Bahar Tırnakçı, İstanbul: Homer Kitabevi.

Marushiakova, Elena ve Popov, Veselin (2012), “Roma Muslims in the Balkans”, *Education of Roma Children in Europe. Council of Europe*: 1-8.

Mayall, David (2004), *Gypsy Identities 1500-2000 From Egipcians and Moon-men to the Ethnic Romany*, New York: Routladge.

Özbaskıcı, Metin, <http://cingeneyiz.blogspot.com.tr/2013/12/canl-tanklarn-go-zunden-samsun-teneke.html>, (web sayfasına ulaşım tarihi 05. 10.2015).

Özbek, Nadir (2008), “Osmanlı İmparatorluğu’nda Dilencilere Yönelik Devlet Politikaları ve Kamusal Söylemin Değişimi”, (Sorunlar ve Çözüm Yolları) Dr. Suvat Parin (yayına hazırlayan), *Tebliğler Kitabı*, İstanbul: İBB, 2008: 17-44.

Tsitselikis, Konstantinos (2005), “1923’ten Önce Yunanistan’da Müslüman Cemaatler, Yasal Süreklilikler ve İdeolojik Tutarsızlıklar”, Müfide Pekin (Der.), *Yeniden Kurulan Yaşamlar 80. Yılında Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi*, İstanbul: İstanbul Bilgi Yayınları: 341-357.

Yeğen, Mesut (2002), ”Yurttaşlık ve Türklük”, *Toplum ve Bilim* (No. 93): 218-241.

Ülker, Erol (2010), “Assimilation of the Muslim communities in the first decade of the Turkish Republic (1923-1934)”, *European Journal of Turkish Studies*, URL:<http://www.ejts.org/document822.html>:

Zachos, Dimitrios (2011), “Sedentary Roma (Gypsies): The Case of Serres (Greece)”, *Romani Studies* (No. 5, Vol. 21, No. 1): 23-56.